

УДК 2-41:271.4:[342.384.4]

DOI: 10.26661/swfh-2018-50-016

Моральний імператив патріарха Йосифа Сліпого як альтернатива радянській ментальності

В.В. Сергієнко

*Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка,
viktoriya_istfak@meta.ua*

Ключові слова:

Греко-Католицька Церква, митрополит Йосиф Сліпий, радянські органи державної безпеки, моральний імператив, Другий Ватиканський Собор.

У статті проаналізовано діяльність Патріарха Української Греко-Католицької Церкви Йосифа Сліпого у другій половині ХХ століття. Особлива увага зосереджена на римському періоді життя Блаженнішого та на справі легалізації УГКЦ в СРСР після звільнення з радянських таборів у контексті міжнародних відносин.

Висвітлено процес поневірянь та духовних поглядів Митрополита. З'ясовано роль його діяльності у процесі підвищення національної свідомості українського народу. Проаналізовано наукову спадщину Й. Сліпого та оцінено його внесок у розвиток вітчизняної та зарубіжної богословської науки.

The moral imperative of the Patriarch Josyf Slipyj like as alternative to Soviet mentality

V. Serhiienko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

Key words:

The Greek Catholic Church, the Patriarch Josyf Slipyj, Soviet state security bodies, the moral imperative, the Second Vatican Council.

In this article analyzed an activity of the patriarch of Ukrainian Greek Catholic Church Josyf Slipyj in the second half of 20th century. Especial attention was focused on the roman period of his life and on a legalization of Ukrainian Greek Catholic Church in USSR after releasing from Soviet in a international relations context.

The process of wandering and spiritual views of the Metropolitan. The role of its activities during the rise of national consciousness of the Ukrainian people. Analysis of the scientific legacy of Y. Slipyy and assessed its contribution to the development of domestic and foreign theological science.

The main role in this research the author gives for personal qualities of Slipyi. He was a person of high science, big charisma, conscientious and provident host, willed personality and at the same time submissive and adamant in his Christian belief and his mission on the Earth.

If try to outline all many-sided activity of J. Slipyi for the good of the people and development of church, it can be reviewed in two meanings: he cared about approval of ukrainian identifying in the lines Christianity of all the World and he saves historical duration Ukrainian Greek Catholic Church, he was fighting for spiritual-cultural and rights continuity of Ukrainian Greek Catholic Church. When he went to Rome he started so active action. He worked a lot and required it from another people.

Cardinal Joseph Slipyi created an island of Ukrainians in Rome, a whole range of religious, scientific and cultural institutions, which has so far no minority in the Eternal City.

У 2017 р. виповнюється 125 років з дня народження Великого Українця, Патріарха Української Греко-Католицької Церкви, Сповідника віри Йосифа Сліпого. Значення релігійної діяльності Патріарха є актуальним у контексті визначення ролі особи в історії, консолідації віруючих Церкви та ідентифікації українських християн за кордоном.

На наш погляд актуальність проблеми полягає також і в корегуванні суто наукових підходів до методології дослідження ролі особи, наділеної харизматичними якостями лідера, особливо у найбільш гострі, кризові періоди розвитку суспільних інституцій, до яких вона належала. Тут важко переоцінити значення розширення джерельної бази

з одного боку, а з іншого – застосування сучасних методів критики джерел. Завдяки змінам у дослідницькій парадигмі сучасної історичної науки постать патріарха Й. Сліпого втратила традиційну локалізацію вивчення його життя і діяльності в межах домінування греко-католицької конфесії. Це є, на нашу думку, визнанням його, по-перше, загальнонаціональним духовним лідером нації, по-друге, свідченням зламу стереотипів радянської історіографії, по-третє, поступовою відмовою від комплексу меншовартості і формування образів української історії для світової спільноти.

Його непересічна постать зіграла вирішальну роль в історії Греко-Католицької Церкви у другій половині ХХ століття, коли одним з найдієвіших засобів руйнування церковних інституцій стало усунення духовенства із суспільних процесів та його ізоляція.

У цей найдраматичніший для Церкви час її митрополитом був Йосиф Сліпий, який 18 років провів під слідством, в ув'язненні, у виправно-трудо-вих таборах та на засланні. [1, с. 70].

Міцний стержень характеру, незламність поглядів, відданість своїй Церкві, вірність моральним принципам характеризують Йосифа Сліпого як непересічну особистість. Особливо ці якості проявилися в умовах тяжких карально-репресивних випробувань. Перебуваючи на засланні Й. Сліпий послідовно вибудовував переконливу концептуальну лінію своїх поглядів, зруйнувати яку в чекістів не вистачало аргументів. Зокрема, на допиті від 26 червня 1958 року митрополит заявив, що «із рішенням Львівського собору не був згоден і не згоден зараз», обґрунтувавши цю заяву своєю відсутністю у Львові піл час проведення зібрання, яке є неканонічним [2, с. 399]. «Якби я був на свободі, то аж ніяк не допустив би подібної акції», – заявив він. На запитання «Чому?» Й. Сліпий відповів слідчому, що як переконаний католик, не може зрадити главу церкви [2, с. 399].

Випробування міцності духу патріарха розпочалося ще до арешту. Чекісти намагалися застосувати щодо нього різноманітні оперативні технології, схиляючи до співпраці з органами радянської влади. Про це свідчать опубліковані й неопубліковані архівні документи. Яскравим прикладом є розмова Й. Сліпого з одним з організаторів ліквідації Греко-католицької церкви полковником Сергієм Карінім-Даниленком, який намагався залучити патріарха до перемовин з керівниками підпілля УПА про припинення збройного опору. Коли останній зрозумів, що Й. Сліпий не налаштований до співпраці, то вдався до підступного психологічного прийому з використанням побутуючих, іноді

вигаданих пліток. Зокрема, чекіст натякнув, що ніби-то Й. Сліпий був рідним сином покійного митрополита Андрея Шептицького і в розмові використав смислову зв'язку «батько-син». У доповідній записці С. Карін-Даниленко писав про це так: «Покійний митрополит був вашим «батьком», Ви його «син»». Оперативник використав тут подвійний смисл. Й. Сліпий як духовний спадкоємиць діянь А. Шептицького і водночас як син справжній, про що свідчила оперативна інформація, із якої С. Карін-Даниленко знав про існування таких чуток. Йому була цікава реакція митрополита. Й. Сліпого не здригнувся жоден м'яз на обличчі, «його внутрішнє хвилювання позначилось лише ковтком слини, як це роблять люди, коли пересохло у роті». Звичайно, це суб'єктивне враження самого С. Каріна-Даниленка, однак фактом стало використання жорсткого психологічного пресингу на особистість [2, с. 380].

Зрозумівши, що Йосифа Сліпого не вдасться зробити союзником радянської влади, 11 червня 1945 р. його заарештували. Далі поневіряння, знущання, голод, тяжка праця у таборах, які так і не зламали духу цієї Людини. Складається враження, що вони лише загартували його. Він жив вірою в Бога і сподіванням на відродження Церкви. Ще більше якості Й. Сліпого проявилися в еміграції.

12 січня 1963 року, рішенням Верховної Ради СРСР митрополита Й. Сліпого було звільнено з умовою, що він виїде з Радянського Союзу. У Москві митрополита повідомили, що він має їхати до Риму разом із представником Ватикану. 4 лютого 1963 року в готель Москва прибув Й. Віллебрандс, де зустрівся з Й. Сліпим і вручив йому листа від папи Іоанна ХХІІІ. Після обіду Й Сліпий таємно висвятив отця Василя Величковського єпископом і того ж вечора, митрополит і представник Ватикану виїхали потягом до Риму. Зі споминів Віллебрандса «архієпископ Сліпий перед виїздом з Москви мав велику кризу сумління, бо хотів вернутися хоч би до Львова і цілий час говорив: «Не можу залишити свій народ». Не був це момент страху чи слабості, навпаки, в кінці сказав він: «Щоб сповнити волю Папи, якщо те буде корисне для мого народу і якщо мені не дозволять вернутися в Україну, піду до Риму, там побачимо яке буде моє життя»» [11, с. 128].

Дослідник Я. Балан зауважує, що звільнення Й. Сліпого відбувалося в контексті глибоких соціально-політичних трансформацій системи міжнародних відносин. Карибська криза стала апофеозом протистояння двох політичних систем, які на початку 1960-х років поставили світ на межу

нової світової війни. Розуміння небезпеки спонукало найвпливовіших міжнародних суб'єктів (США, СРСР, Святий Престол) до пошуку компромісних рішень, одним із наслідків яких і стало звільнення Митрополита [3, с. 162].

9 лютого митрополит прибув на станцію Орте, а наступного дня державний секретар Амлето Чіконьяні, секретар Східної Конгрегації – кардинал Г. Теста, супроводжували Йосифа Сліпого до Ватикану на аудієнцію з папою Іоанаом ХХІІІ, під час якої митрополит висловив вдячність за своє звільнення: «Святий Отче, дякую Вам за все, що ви вчинили для мене, щоб витягнути мене з колодязя» [11, с.134]. Під час розмови з Папою митрополит Сліпий подарував йому мапу величезної території Радянського Союзу з позначеними місцями, де є тюремні осередки і каторжні шляхи численних ісповідників за віру. На тій мапі були написані слова: «Серце є найближче до того, що є географічно найдалший; молитва лине шукати тих, які найбільше потребують почуватися, що їх хтось розуміє і любить...» [11, с. 135].

Саме на Римський період (1960-1980 роки) і припадає активна діяльність Патріарха щодо легалізації ГКЦ в Україні. Приїзд до Риму митрополита Йосифа Сліпого відіграв важливу роль у розвитку релігійно-церковного життя багатотисячної української діаспори. Постать ісповідника віри стала об'єднуючим фактором, голосом «мовчазної Церкви» у світі та її речником перед авторитетними міжнародними інституціями [4, с. 168].

Приїхавши до Риму, Митрополит Йосиф Сліпий за словами дослідниці Филипівич отримав занедбане «українське господарство»: українську діаспору, яка була територіально поділена між державами, політично – між чисельними партіями, національно – між багатьма українсько орієнтованими організаціями, конфесійно – між різними Церквами. Розкидана по різних континентах, українська діаспора і Українська Католицька Церква втрачали свою ідентичність, стоячи взагалі перед загрозою розчинення у світовому космополітичному котлі націй і у Вселенській Католицькій Церкві. Прихід Йосифа Сліпого стався в час, коли він був найбільш потрібний Церкві. Тому ця поява в Римі «Ісповідника віри» була, за твердженням отця Івана Музички, «потрясаючою подією». Все, що встиг зробити Йосиф Сліпий за 21 рік свого емігрантської пастирської діяльності було спрямоване насамперед на здобування для Української Католицької Церкви патріаршого помісного статусу, який би поставив її в рівне становище з іншими Східними Церквами і був наданий відповідно до ухвал Другого Ватиканського

собору Предстоятель всіма своїми помислами і діями працював на авторитет своєї Церкви, на визнання її з боку Римо-Католицької Церкви як партнера в їх взаємовідносинах, на повагу від інших Церков католицького світу [12, с. 790].

Цьому, без сумніву, сприяло те, що Йосиф Сліпий отримав статус Верховного архієпископа, став членом Східної конгрегації, а з 1965 року папа Павло VI іменував його кардиналом, тобто статусом найвищої посадової особи в РКЦ. Під час вручення відзнаки в залі Консисторії Павло VI сказав: «Стараючись зібрати в одно різні відрухи душі, скажемо передусім, що це є почуття живого вдоволення могли віддати честь кардиналові Сліпому і в його особі цілому українському народові» [11, с. 142]. Як Верховному архієпископу, владиці Йосифу, належав титул «Блаженніший». З весни 1975 року Сліпий удостоєний титулу Патріарха [11, с. 85].

Усвідомивши стан, у якому знаходилась Греко-Католицька Церква і в Україні, і в діаспорі, Йосиф Сліпий від самого початку намагався реорганізувати її життя, зробивши самоуправною, очолюваною патріархом, Помісною Українською Католицькою Церквою. Про це він заявив у жовтні 1963 року у своєму виступі на Другій сесії Другого Ватиканського Собору. Це було слово України до Собору – слово про її внесок у єдність світового християнства. Ісповідник виклав страждання «мовчазної» Церкви, її потреби і запропонував встановити Києво-Галицький Патріархат [7, с. 151]. Пропозиція Сліпого про єдність християн в патріархаті УГКЦ стала сенсаційною на Соборі і була прийнята оплесками всіх його делегатів. Вперше прозвучала на цьому Соборі ідея про те, що греко-католики – це гілка єдиної християнської Церкви. Виступаючи, майбутній патріарх заявив, що його уповноважують віки, вся тисячолітня історія християнства Русі, стан Церкви на її матірній території [12, с. 790].

У «Завіщанні» Патріарх Сліпий відкрив істинні мотиви свого виступу: «Свідомий вагомості такого освідчення... заговорив я не про освідчення своє, – воно ж було відоме, – але про свідчення нашої Української Церкви, про свідчення її віри в Христа і Його Єдину, Святу, Соборну і Апостольську Церкву, свідчення, підтвержене кривавою печаттю безстрашного ісповідництва, терпіння, мучеництва і горами наших жертв» [6, с. 18].

Патріарх став об'єднавчим центром діаспорної та материкової Церкви, заснував невідомо українські інституції, наповнив усе українською присутністю, зібравши біля себе в Римі кращих представників української діаспори, щоб викори-

стати той потенціал на розбудову України, у свободу і незалежність якої він свято вірив. Його переконання були підтвердженні великою діяльністю, якої не могли б сподіватися від 71-літньої людини.

Завдяки зусиллям Й. Сліпого в Римі українська діаспора активізувала інформаційну діяльність. Для греко-католиків в Україні було важливо отримувати інформацію про події у «вільному світі». Релігійні новини віруючі «катакомбною» Церкві черпали в основному через західні радіостанції, зокрема, «Радіо Ватикан», «Радіо Свобода», «Голос Америки» та інші. У звіті для союзною та республіканської Рад у справах релігій про діяльність уніатів від 9 грудня 1969 року М. Винниченко зауважив, що більшість греко-католиків регулярно слухає радіопередачі української служби «Радіо Ватикан», а в окремих селах робили це організованими групами. Чимало ефірного часу у радіопередачах присвячувалось діяльності кардинала Йосифа Сліпого: пропагувалися плани про створення Українського Католицького Університету та відкриття Собору Святої Софії в Римі [4, с. 170].

Митрополит Йосиф від початку свого перебування в Римі звернув особливу увагу на видавництво української релігійної літератури. Очевидно, що в умовах радянського режиму не йшлося про розповсюдження літератури в УРСР, але окремі видання потрапляли за «залізну завісу». Зокрема, партійні чиновники у Львівській області згадували про поширення в середовищі підпільних греко-католиків брошури про «Мовчазну церкву» [4, с. 171].

Виступи патріарха Сліпого на захист греко-католиків України стали важливим елементом боротьби за права людини. У 1970-1980-х рр. діаспора намагалася привернути увагу країн Заходу до проблеми недотримання релігійної свободи в СРСР та активізувати з цією метою українську громаду в світі. 27 листопада на трибуналі А. Сахарова, що осів в Римі, щоб осудити порушення прав людини, здійснене радянським режимом, виступив з промовою Кардинал Йосиф, який мовив: «Я присутній тут з двох рацій. Сьогодні є тут мова про релігійне переслідування в Советському Союзі, в моїй батьківщині Україні. Жертвою тих переслідувань впала моя Церква, якої я є Головою і Отцем. Де мова про мою Церкву, там я маю бути, щоб її оборонити, щоб за неї вставлялись. А друге – я каторжник, я свідок тих славних архіпелагів, як назвав їх мій співкаторжник Олександр Солженіцин. Я ношу їх сліди терору на своїм тілі... ». Далі Сліпий розповів про сумну статистику: «... на всьому просторі СРСР, де колись було 3040 наших парохій і

4595 церков та молитовниць, немає нині ні одної української католицької парохії, ні одного монастиря, ні церковного дому. Всі єпископи загинули по тюрмах, за виїмком того, що стоїть перед Вами. Число розстріляних чи померлих невідоме, але в загальному приймають півтора тисячі... Роблю це обвинувачення тут перед історією і перед світом, щоб про несправедливість і кривди та потоптання людських прав мого народу, яких ніхто не бачить, чи не вірить, що таке діється, почув з моїх уст цілий світ і знала історія» [11, с. 159-160].

Церква в діаспорі устами Блаженнішого Йосифа наголошувала на важливості «постійної пам'яті» про братів і сестер у катакомбах. Греко-католицька ієрархія в діаспорі неодноразово стверджувала, що допомога Церкві в Україні – пріоритетне завдання [7, с. 132-139]. За переконанням патріарха і його однодумців інформування світової спільноти та політикуму про правдивий стан УГКЦ в СРСР було необхідне, оскільки на Заході все частіше чулися голоси радянської пропаганди про добровільність рішень так званого Львівського собору 1946 року, звинувачення єпископів і священників у колабораціонізмі в роки II Світової війни, безпідставність звинувачень стосовно релігійних переслідувань у Радянському Союзі тощо [11, с. 283].

Патріарх Йосиф, окрім інформаційної підтримки, зумів налагодити матеріальну допомогу для підпільного духовенства і мирян в Україні. Так, у 1978 р. на його прохання засновник організації «Церква в потребі» о. Веренфрід ван Страатен виділив окремий фонд для висилання посилок в Україну [8, с. 24]. Також у систему фінансової і матеріальної допомоги були включені численні релігійні і мирянські організації української діаспори та католицького світу. Зокрема, предстоятель УГКЦ у 1970 р. заснував Товариство Св. Софії з метою об'єднати мирянський рух і надати йому відповідальності за долю Церкви в Україні і на поселеннях [4, с. 171].

Ключовим для ГКЦ в діаспорі та Україні стало обрання 17 жовтня 1978 року на папський престол польського кардинала Кароля Войтили (Іван Павло II). Греко-католики, а особливо патріарх Йосиф, поклали особливу надію на папу-слов'янина, який на особистому досвіді знав, що таке «безбожний комунізм» [8, с. 22]. Свою позицію щодо УГКЦ новий понтифік представив у двох листах до патріарха Йосифа Сліпого в березні 1979 р., в яких підкреслив необхідність «забезпечити право існування, громадянство, українцям католикам у їх батьківській землі» [4, с. 171]; за його словами, «мовчазна Церква промовлятиме

устами Петра» [5, с. 32]. І справді, Іван Павло II дозволив скликати синоди єпископів УГКЦ на поселеннях, що не зробили до нього Іван XXIII та Павло VI. Ці кроки папи викликали негативну реакцію Московського патріархату. В листі від 22 грудня 1980 р. патріарх Пімен (Ізвєков) пригрозив зупинити екуменічні переговори. Проте Іван Павло II і надалі намагався дбати про два важливі для Католицької Церкви аспекти: продовження діалогу з Православними Церквами та захист прав католиків (обох обрядів) у Східній Європі. У посланні з нагоди 1000-ліття Хрещення Русі-України він наголосив на важливості цієї дати в історії християнства Східної Європи, тим ще раз підкреслюючи свою підтримку греко-католицькій спільноті в діаспорі і Україні [4, с. 171].

Радянські чиновники в 1979 р. відзначали, що в середовищі уніатів «відчувалася атмосфера вичікування якихось змін, надії на те, що новий Папа допоможе їм відновити ГКЦ» [9, с. 338-339]. Особливо таку активізацію вони пов'язували з посланням папи до патріарха Йосифа Сліпого і тому рекомендували органам влади в Західній Україні зосередитися на боротьбі з «рештками уніатства», вивчаючи вплив Ватикану і діаспори на їхню діяльність [9, с. 340-341].

Наприкінці 1979 р. інспектор республіканської Ради у справах релігій М. Божко в результаті поїздки в західноукраїнський регіон підготував доповідну записку про діяльність уніатів. Він стверджував, що наприкінці 1970-х рр. зі стихійної і неорганізованої маси тепер сформувалася організаційна структура, яка веде планомірну роботу, єпископи підтримують зв'язок з Йосифом Сліпим через його емісарів, отримуючи значну матеріальну підтримку [9, с. 341-342].

Як стверджує дослідник Олег Турій, саме сьогодні, з перспективи нашого часу, наочно пере-свідчуємося, що страждання та діяльність Патрі-

арха Йосифа не були даремними. Адже саме він заклав той фундамент, на якому невдовзі після його смерті відбулося «славне Воскресіння Церкви-мучениці», її вихід із катакомб до сучасного динамічного розвитку та сповнення своєї місії. «Головні ідеї, думки, інституції, товариства, які своїм подвижництвом покликав до життя Йосиф Сліпий, продовжують служити українському народові й Церкві в сучасних обставинах», – зазначив дослідник [10].

Не можемо також не погодитись з думкою дослідниці Л. Бабенко, що кардинал Й. Сліпий належить до тих історичних постатей, про яких не можемо говорити в минулому часі, оскільки їх діяльність, ідеї настільки випередили свій час, що ще довго служитимуть нам. А кожне нове покоління черпатиме з них щось конче потрібне для себе [1, с. 146].

Отже, приїзд до Риму Йосифа Сліпого, його міжнародна церковна та політична діяльність докорінно змінили долю ГКЦ та її вірян в Україні. Віллебрандса наголошував, що «Це було героїське рішення, бо героїство не є лишень знати вмерти (за одну ідею), але й героїством є також і жити для неї. Довге життя повне служіння, може бути героїське, коли за всяку ціну хочеться свідчити свою віру» [11, с. 128].

Наважимося також стверджувати, що духовна цілісність особистості патріарха, єдність його помислів і справ, переконаність у незборимості Греко-католицької церкви стали серйозним випробуванням для радянської каральної системи, котра так і не зламала його. Він дійсно був альтернативною величиною радянській системі цінностей, як мені здається не до кінця зрозумілим цій системі, чи точніше її керівникам. Його моральний імператив був вищим, не міг бути знищеним, бо засновувався на вірі, вірності своїй Церкві.

Джерела та література

1. Бабенко Л.Л. Агентурно-оперативні та репресивні технології радянських органів державної безпеки щодо митрополита Йосифа Сліпого у воєнний період / Л. Бабенко // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська Греко-католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій». – Тернопіль, 2015. – С. 137-143
2. Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918- середина 1950-х рр.): монографія / Л.Л. Бабенко – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.
3. Балан Я. Звільнення Йосифа Сліпого з радянського ув'язнення: міжнародний контекст проблеми / Я. Балан // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська Греко-католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій». – Тернопіль, 2015. – С. 158-162
4. Бублик Т. Діяльність патріарха Йосифа Сліпого та легалізація Греко-Католицької Церкви в Україні (1960-1980-і рр.) / Т. Бублик // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська Греко-католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій». – Тернопіль, 2015. – С. 168-172

5. Дацько І. Передмова / І. Дацько // Християнський голос. Збірник пам'яток самвидаву Комітету захисту Української Католицької Церкви. - Львів: в-во УКУ, 2007. - С. 11-51.
6. Заповіт Блаженнішого Патріярха Йосифа Сліпого. – «Свята Софія» Рел. тов-во укр. католиків США, 1999. – 44 с.
7. Козак В. Апологія Греко-Католицької Церкви у спадщині патріярха Йосифа Сліпого / В. Козак Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська Греко-католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій». – Тернопіль, 2015. – С. 147-152
8. Пам'яті патріярха Йосифа кардинала Сліпого. Матеріали наукової конференції / Упорядник В. Бодяк. – Львів, 1994. – 122 с.
9. Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів) / В. Пащенко - Полтава, 2002. – 616 с.
10. Турій О. Патріярх Йосиф Сліпий став живим голосом Церкви, яка була приречена на мовчання у Радянському Союзі / О. Турій // Духовна велич Львова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://velychlviv.com/patriarh-josyf-slipyj-stav-zhyvym-golosom-tserkvy-yaka-bula-pryrechena-na-movchannya-u-radyanskomu-soyuzi-oleg-turij/>
11. Хома І. Йосиф Сліпий: отець та ісповідник Української мученицької Церкви / І. Хома. – Рим: ОО. Салезіян-Товариства Св. Софії, 1992. – 183 с.
12. Филипович Г. Роль патріярха Йосифа Сліпого в самозбереженні діаспори українців / Г. Филипович // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Кн 1, Частина 1. – Львів, 2012 – С. 787-794